

БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ПОЛТАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НА НИВІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ХІХ СТОЛІТТІ

У ХІХ ст. Православна Церква займала важливе місце у культурному житті Полтавської губернії. Серед завдань, які було покладено на православне духовенство, необхідно зазначити його благодійницьку діяльність на ниві народної освіти, яка полягала у відкритті та утриманні церковних навчальних закладів, допомозі вихованцям, особливо дітям з бідних сімей та сиротам, заснування бібліотек при церквах тощо.

Благодійницьку діяльність православного духовенства щодо народної освіти досліджували сучасні науковці: Г.В. Степаненко [1] – у ракурсі дослідження діяльності православної церкви на території України, а О.В. Кравченко [2] – у ракурсі благодійницької діяльності православної церкви в Харківській єпархії. Тому питання щодо благодійницької діяльності православного духовенства Полтавської єпархії протягом ХІХ ст. потребує усебічного та детального вивчення.

Загальний освітній рівень єпархії, як правило, багато в чому залежав від особистої діяльності єпархіального преосвященного, тобто від того, наскільки добре він міг організувати, спрямувати та контролювати діяльність єпархіального духовенства стосовно відкриття церковних шкіл та їх утримання. Вагоме місце у питанні поширення загальної народної освіти і покращення її стану мала особиста ініціатива щодо сприяння покращення ситуації в єпархії.

Велика заслуга у розвитку народної освіти в Полтавській єпархії останньої чверті ХІХ ст. належала Іларіону, на якого з 3-го червня 1886 р. було покладено управління єпархією, а з 14-го листопада 1887 р. було призначено єпископом Полтавським і Переяславським [3, с.104]. Головною турботою преосвященного впродовж усього періоду його керівної діяльності залишалися церковнопарафіяльні школи. За його сприяння на території єпархії було відкрито цілу низку шкіл. Ним особисто утримувалась Сампсонівська школа біля Шведської могили, що була відкрита у 1888 р. як школа грамоти [4, с.216; 5, с.668-669]. За його сприянням у 1891 р. для учнів цієї школи було придбано пасіку з метою ознайомлення їх із навичками бджільництва [6, с.765,775; 7, с.283,291]. В останні роки ХІХ ст. єпископом було відкрито псаломщицьку школу у Лубнах для підготовки учителів церковнопарафіяльних шкіл, а також церковно-учительська другокласна школа біля Шведської могили (1899 р.) (пізніше вона отримала назву Олександро-Миколаївської на честь імператора) [8, с.348; 3, с.105].

Багато зусиль єпископа Іларіона було спрямовано на розповсюдження освіти серед жіночої частини населення Полтавської єпархії. Наприклад, як питання, що потребує доопрацювання, преосвященим було відмічено незначний відсоток дівчат, що навчалися у церковних школах, у порівнянні з хлопчиками. З цього приводу він звернувся до духовенства з пропозицією відкривати, по можливості, при кожній парафіяльній церкві школи грамоти для дівчат [9, с.189-190]. Зразкову школу при Полтавському єпархіальному жіночому училищі преосвященим було взято під особисте опікування, що зумовило підвищення рівня її матеріальної бази, якості підготовки учениць тощо [10, с.19].

Багатогранна діяльність єпископа Іларіона неодноразово відзначалася імператором, а саме: він був нагороджений орденами Св. Анни І ступеню (1886 р.), Св. Володимира ІІ ступеню, брильянтовим хрестом для носіння на клобуці, орденом Св. Благовірного великого князя Олександра Невського, Височайшим Рескриптом (1892 – 1899 рр.) [3, с.106]. Імператор під час ознайомлення із звітом про стан Полтавської губернії за 1894 р., в якому відмічалися особливі заслуги Іларіона у справі поширення в губернії церковних шкіл для дівчаток, зазначив: „Приветствую подобную деятельность” (рос.) [11, с.12-18].

З 1864 року при багатьох церквах були відкриті парафіяльні опікунства, на які покладалася турбота про початкову освіту дітей. Право влаштування церковнопарафіяльних опікунств надавалося єпархіальним архієреям [12, с.2].

Матеріальна база опікунств складалася з добровільних пожертвувань від парафіян та сторонніх благодійників. Збір пожертвувань був цільовим та проводився у трьох напрямках: а) на користь церкви, б) на користь причету, в) для шкіл та благодійних закладів (п. 6) [13, с.128-133]. Варто зазначити, що на третій напрямок опікунством витрачалося найменше (переважна більшість грошей витрачалася на оздоблення церков) [14].

Оцінюючи діяльність опікунств і відмічаючи позитивні сторони їхньої діяльності (опікунства досить добре налагодили справу відносно благоустрою та реставрації храмів), преосвящений Іларіон зосереджував увагу на тому, що інші обов'язки, які входили до кола їхньої діяльності (за Положенням від 2 серпня 1864 р.), а питання влаштування церковнопарафіяльних шкіл залишалися поза його увагою. На його думку, більшість членів опікунств не мали чіткого уявлення про свої обов'язки, а деякі навіть не знали про існування Височайше затверджених правил опікунств [15, с.229-230].

У 1864 – 1865 рр. відкриття опікунств було відмічено тільки у 14-ти єпархіях Російської імперії, зокрема Полтавській [16, с.45]. Опікунства Полтавської єпархії, на відміну від інших, одразу ж після відкриття виявили піклування стосовно влаштування та матеріального забезпечення церковнопарафіяльних шкіл. Як зазначає Ф. Благовидов, тільки в тих єпархіях, де духовенство отримало моральну та матеріальну підтримку в шкільній справі з боку земств або допомогу від парафіяльних опікунств, розпорядження єпархіального начальства про відкриття нових та утримання уже функціонуючих церковнопарафіяльних шкіл досягли своєї мети та мали позитивні результати. У Полтавській єпархії роль парафіяльних опікунств під керівництвом преосвященного в цей період була досить відчутною [17, с.110,224].

Факти діяльності парафіяльних опікунств Полтавської губернії на користь народної освіти повідомлялися в “Полтавских Епархиальных Ведомостях” протягом 1865 – 1866 рр. Опікунства всебічно допомагали існуючим школам: готували приміщення для них, квартири для учителів, збільшуючи утримання останніх, вишукували кошти на класні меблі, опалення приміщень, утримання училищних сторожів тощо; відкривали або поповнювали училищні бібліотеки, застосовували міри щодо максимального відвідування шкіл селянськими дітьми, а деякі навіть піклувалися про введення обов’язкового навчання [16, с.56]. Наприклад, опікунство села Галки, влаштувавши будинок для розміщення церковнопарафіяльної школи, спонукало парафіян узяти на себе утримання школи; тому громадою було вирішено: гроші, що надходили за право відкриття шинків, пожертвувати на утримання училища (100 крб. – наставнику, решту – використовувати на придбання класних меблів, книг для учнів та ін.). Були випадки, коли селяни на користь місцевих парафіяльних училищ сплачували своєрідний податок. Так, парафіяни села Гаврилівка Роменського повіту ухвалили: кожен рік збирати на церковнопарафіяльні школи з кожного домогосподаря, який мав млин на громадській землі, по 1 крб. та по 25 коп., якщо млин розташовувався на власній землі; за кожен десятину зручної та незручної землі – по 3 коп., а також на потреби школи віддавати з каси опікунства половину штрафних грошей [18, с.24-25, 36-37].

Іншого змісту набув громадський вирок трьох населених пунктів Березовської волості Прилуцького повіту (села Алексєнців, села Грицівки, містечка Срібного). Державні селяни постановили: громадські хлібозапасні комори, які не відігравали прямого свого призначення, перебудувати на школи: у селі Алексєнці та у містечку Срібному на спорудження шкіл використати по 2 комори, а у селі Грицівка – 1; винагорода наставникам була призначена у розмірі 2-х крб. сріблом за навчання однієї дитини „действительно обучающихся в течении года” [19, с.253], з фонду опікунства здійснювалася оплата за навчання сиріт, а також придбання необхідного шкільного приладдя та посібників [19, с.253-254]. Подібний характер носила більшість громадських вироків стосовно відкриття церковнопарафіяльних шкіл.

Опікунства створювали власні програми для подальшого функціонування. У цих програмах планувалися джерела надходження капіталу та направлення діяльності опікунств. Так, у програмі опікунства Золотоніської Свято-Троїцької церкви наголошувалося на негайному створенні училища для навчання дітей грамоті, „на каковый предмет пожертвование их уже должно быть обязательное, согласно приговору общества” (п. 9, 10) [20, с.603].

Положення 1864 р. не передбачало занадто численного складу опікунств. Там, де не було можливості знайти декількох кандидатів на членство в опікунстві, дозволялося обирати одного члена опікунства; вони набували звання „попечителя” [16, с.40-41]. Попечителя затверджував преосвящений за конкретні заслуги. Наприклад, на прохання затвердити козака Сампсона Тація опікуном школи грамоти хутора Свинковських Полтавського повіту у Резолюції Преосвященного зазначалося: спочатку необхідно знати про те, що зроблено ним на користь школи [21, с.168-169].

Хоча у більшості опікунств головами обиралися парафіяльні священики, але у деяких єпархіях, зокрема Полтавській, з успіхом часто головували заможні парафіяни (землевласники) або освічені представники інших суспільних станів. Така ситуація, на думку І.І. Малишевського, пояснюється тим, що там зберігався зв’язок дворянства та козацтва із церквою: серед представників духовенства було чимало осіб дворянського роду. Не можна стверджувати, що розмір пожертвувань, які збиралися опікунствами, безпосередньо залежав від заможності населення тієї або іншої місцевості, від того, чи обіймав посаду голови опікунства парафіяльний священик та ін. Наприклад, у Подільській та Полтавській єпархіях часто головами опікунств були цивільні особи, у Київській – навпаки, як правило, головували в опікунствах священики. У перших двох єпархіях пожертвувань на користь опікунств було набагато більше, ніж в останній [16, с.46,54].

Часто відкриття шкіл було справою братств. Деякі з братств, що старанно піклувалися про школи, намагалися зробити школу водночас і місцем, де учні здобували освіту та практичні уміння і навички [22, с.437]. Загалом, влаштування та утримання церковнопарафіяльних шкіл було одним із провідних напрямків діяльності братств [23, с.12]. Так, у звіті голови Ради Полтавського єпархіального Свято-Макар’ївського братства, ректора семінарії, протоієрея Іоанна Пічета зазначалося, що головна

діяльність Ради братства головним чином була зосереджена на церковнопарафіяльних школах [24, с.502].

Першочерговим завданням Лубенського Спасо-Преображенського (за Статутом) було опікування та допомога церковнопарафіяльним школам (як у Лубнах, так і Лубенському повіті) (§ 2, п. с) [25, с.880]. Відділення Лубенського братства, за статутом, могли відкриватися тільки у тих парафіях, де існували церковнопарафіяльні школи, які і засновувалися за умови опікування над ними відділеннями (§ 21) [25, с.885-886], (§ 1) [26, с.459]. Наприклад, у журналі постанов Ради Спасо-Преображенського братства зазначалося, що відділення братства у селі Луки може бути відкритим за умови, якщо парафіяни спочатку відкриють церковнопарафіяльну школу [27, с.497]. Діяльність одного з відділень Лубенського братства (у містечку Яблоново) виражалася у наступному: „братство збудувало школу, опалювало її, наймало для неї сторожа, виготовило велику класну дошку, 6 лавок та купувало папір, книги і письмове приладдя для учнів (40-а дітей)” [28, с.983-984].

Головна мета Полтавського єпархіального Свято-Макар'ївського братства, започаткованого 29-го квітня 1890 року при Полтавській Духовній семінарії [29, с.418] за Статутом (§§ 2; 3), полягала у сприянні релігійно-моральному просвітництві народу у дусі православної церкви на території Полтавської губернії [30, с.120-121]. Першочергове завдання братства було визначено на перших засіданнях Ради і полягало у необхідності заснування центрального книжкового складу для усієї єпархії. Після відкриття такого складу Рада розглядала питання про влаштування церковнопарафіяльних бібліотек. З цієї метою, по-перше, були розіслані в усі парафії Правила про церковні бібліотеки та бібліотеки церковнопарафіяльних шкіл [31, с.440-443]. За перший рік існування Рада Свято-Макар'ївського братства не мала змоги суттєво допомогти церковнопарафіяльній школі, адже, по-перше, матеріальна база ще не була цілком визначеною, і як наслідок, вона не могла вільно нею розпоряджатися, а, по-друге, спочатку, як вважала Рада, усі сили необхідно було направити на придбання навчальних книг та посібників, чим, на думку членів Ради, в першу чергу і можна було зарадити церковнопарафіяльній школі [29, с.426-427].

Грошові надходження на утримання церковнопарафіяльних шкіл були постійними та випадковими. Немає сумнівів, що кращими школами ставали ті школи, що мали стабільне матеріальне становище, моральну підтримку церковного та світського керівництва, досвідчених учителів.

У Полтавській єпархії засоби до стабільного функціонування мали наступні школи [32, с.53; 33, с.162-163; 24, с.606]: *Озерська змішана церковнопарафіяльна школа (Кобеляцький повіт)* утримувалася на кошти попечительки поміщиці О.Д. Гавриленко; існування школи після її смерті було забезпечено процентами від вкладу у розмірі 5000 крб., що був внесений на рахунок держбанку; *церковнопарафіяльна школа для дівчаток у містечку Нефороца (Костянтиноградський повіт)* забезпечувалась процентним прибутком від вкладу (1000 крб.) поручика Георгія Де-Беки; *Самсоніївська школа біля Шведської могили* утримувалася на кошти Преосвященного Іларіона та на проценти від капіталу Судієнка (19000 крб.) [34, с.341; 7, с.283,285]; *зразкова жіноча школа при Єпархіальному жіночому училищі* була забезпечена піклуванням преосвященного Іларіона та попечительки Є.Я. Котельникової [32, с.426-427; 35, с. 686-689; 36, с.19-20 та ін.]; *зразкова однокласна школа при Полтавській семінарії* забезпечена щорічною допомогою у розмірі 1000 крб. від Св. Синоду [37, с.288]; *Полтавська Різдество-Богородична школа* була забезпечена щорічною сумою (1000 крб.) від Управління Харково-Миколаївської залізниці [38, с.667-669]; *двокласна жіноча школа та однокласна школа для хлопчиків при Козельцанському монастирі (Кобеляцький повіт)* і *Афанасіївська школа при Лубенському монастирі та школа при Густинському Свято-Троїцькому монастирі (Прилуцький повіт)* були забезпечені благодійністю монастирів [39, с.13; 40, с.80-81].

Кошти усіх інших шкіл складалися з одноразової допомоги та пожертвувань, а тому були більш чи менш випадковими та непостійними.

Особливим опікуванням було наділено Полтавське єпархіальне жіноче училище та зразкова початкова школа при ньому, ініціатива заснування якого у 1864 р. належала єпископу Полтавському Іоанну, що першим вніс пожертвування на його відкриття (400 крб.) та закликав до добродійної справи й інших духовних та цивільних осіб [13, с.582-583].

Діяльність єпископа Іларіона була теж тісно пов'язана із цим училищем. Він провів реформування цього закладу: усі класи були перенесені до Полтави, для чого було споруджено новий просторий корпус. До того ж при училищі за його ініціативою було відкрито зразкову школу для проходження педагогічної практики майбутніми учителями.

Не залишалася поза увагою єпископа Іларіона й подальша доля випускниць єпархіального училища. Преосвящений у пропозиціях від 25 січня 1889 року за № 495 з приводу їхнього працевлаштування зауважив на можливості направляти випускниць на роботу до церковнопарафіяльних шкіл із призначеним жалуванням [41, с.85]. У пропозиціях від 18 травня 1892 року за № 2707 єпископ ще більш наполегливо звертався до духовенства Полтавської єпархії з вимогою опікування та допомоги випускницям, особливо сиротам, після закінчення ними цього закладу. Допомога перш за все полягала у наданні їм учительських місць у церковнопарафіяльних школах та школах грамоти. Для того, щоб цей процес увесь час знаходився під контролем єпископа,

благочинні повинні були щорічно звітувати про те, де живуть вихованки, чим займаються та які міри застосовано щодо їхнього працевлаштування [42, с.121-122].

Активно відгукнулося на заклик єпископа духовенство Лубенського повіту: для утримання здібних учителів (вихованок єпархіального училища) воно наклало податок на церковні землі у сумі 10 коп. з десятини, а відрахування з млинів, паромів, лавок тощо на ці потреби складали 2 коп. з кожного карбованця прибутку. До того ж Полтавське губернське земство на відкриття та влаштування жіночих церковнопарафіяльних шкіл щорічно виділяло кошти у сумі 3000 крб. [42, с.123].

Вагомої матеріальної та моральної допомоги училище зазнавало від почесної блюстительки училища та опікунки зразкової школи при училищі К.Я. Котельникової. Вона жертвувала училищу посуд, одяг випускницям, гостинці, у вільний час влаштовувала для дівчат розваги, а найкращим вихованкам у день випуску дарувала гарні книги. Не обминала своєю увагою К.Я. Котельникова й зразкову жіночу школу: щорічно на її потреби жертвувала по 50 крб., до шкільної бібліотеки безкоштовно передала більше 100 екземплярів книг, оплачувала учнівські шкільні форми, на Різдвяні свята влаштовувала ялинку з гостинцями, подарунками, ласощами тощо [43, с.554-555; 44, с.927]. Усі школярки зразкової школи при єпархіальному училищі безкоштовно навчалися та користувалися підручниками, навчальними посібниками і засобами для письма [10, с.22].

Більшу частину річного бюджету училища складали добровільні пожертвування. Священники та усі церковнослужителі виділяли на утримання училища 2-3% від річного жалування. Поступово збільшувався внесок церков на училищну бібліотеку (напр., II з'їзд духовенства признав внесок по 15 коп. від церкви, VI єпархіальний з'їзд збільшив цю суму до 25 коп.) [45, с.35,147]. Полтавська міська громада за клопотанням Преосвященного та при сприянні начальника губернії безкоштовно передала ділянку землі (1 десятину), що прилягала до нього, у власність училища. В училищі на утримання вихованок окремими особами та інституціями встановлювалися стипендії [46, с.24]. Благодійники намагалися прикрасити життя вихованок незначними подарунками та внесками напередодні свят. Так, преосвящений Михайло, єпископ Прилуцький, пожертвував на Різдво ялинку та 30 крб.; Член-ревизор Учбового Комітету, дійсний статський радник А. М. Докучаєв жертвував вихованкам на „ласощі” [47, с.543].

Крім заснування та утримання шкіл церковнослужителі піклувалися про відкриття при церквах бібліотек [48, с.115; 49, с.202-203; 50, с.186; 51, с.249-250; 52, с. 253-254.]. Бібліотеки відкривалися на місцеві кошти парафії, що складалися з приватних внесків цивільних та духовних осіб, зокрема парафіяльних священників, громад, опікунств тощо. Єпископ Іларіон усвідомлював, що поширення церковних бібліотек на території єпархії сприятиме розповсюдженню грамотності серед простого народу. З цього приводу він звертав увагу на те, що за 3 роки свого управління єпархією під час багаточисельних клопотань про дозвіл використовувати у різних напрямках та різні потреби церковні кошти жодного разу не зустрів клопотання про дозвіл використати хоча б 100 крб. на церковну бібліотеку. З метою розв'язання цього питання він запропонував консисторії взяти під контроль заснування церковних бібліотек [53, с.187]. У пропозиції Полтавській духовній консисторії від 31-го жовтня 1888 р. за № 6065 зазначалося бажане відкриття бібліотек для народу [54, с.721]. Хоча відкриття нових бібліотек при церквах в Полтавській єпархії не відбувалося швидкими темпами, можна спостерігати зростання, хоча й незначне, їхньої кількості: у 1884 р. загальна кількість церковних бібліотек становила 1025, у 1900 р. – 1191 [55, с.114; 56, с.40-41].

Інша ситуація склалася стосовно бібліотек, розташованих при монастирях. Щодо поповнення монастирських бібліотек книгами та роздрукування необхідної літератури (напр., у типографії Києво-Печерської Успенської Лаври або Полтавській типографії Пігуренка) турбувалися настоятелі, а усі витрати (вартість паперу, набору тексту тощо) сплачувалися за рахунок монастирів [57, арк.1-3; 58, арк.1-4].

Посильну підтримку церковним школам надавали монастирі. Особливо це мало місце по відношенні до тих шкіл, які підтримувалися преосвященим, наприклад, школа при Полтавському єпархіальному жіночому училищі [59, с.894-895; 60, с.931.].

У значно кращій ситуації знаходилися монастирські школи. Наприклад, жіноча двокласна школа при Велико-Будиському жіночому монастирі повністю утримувалася на кошти монастиря, мала чудову бібліотеку, значна кількість книг якої перейшла у спадок від закритого трикласного єпархіального жіночого училища, частина – надіслана з Єпархіальної училищної ради, більшість екземплярів придбано на кошти монастиря; також силами монастиря збудовано новий училищний корпус [61, с.1064,1067]. При Лубенському Спасо-Преображенському монастирі було відкрито училище, в якому навчалися діти селян чоловічої статі, переважно бідних батьків, що проживали на околицях монастиря, та діти духовенства, що знаходилися в обителі для навчання церковному співу та вивчення церковного статуту [33, с.152-158].

Монастирі відігравали важливу роль у сприянні розповсюдження освіти серед жіночої частини населення, а саме: значний відсоток вихованок духовного походження у відділеннях Єпархіального жіночого училищах, що на певному історичному етапі містилися при жіночих монастирях, навчалися

за рахунок цих закладів; серед вихованок світського звання – хоча б одна отримувала стипендію від особи духовного відомства (священника, опікунки училища тощо) [62, с.152-158].

Визначна роль щодо поширення початкової освіти серед простих селян належить парафіяльним священикам. Їхня діяльність не обмежувалася тільки матеріальною допомогою. Хоча ставлення до священнослужителів як до учителів протягом XIX ст. неодноразово змінювалося (напр., у 60-і роки панувала думка, що учителі з духовенства працювали неякісно [13, с.79; 63, с.22], а у 80-90-і роки вони визнавалися найкращими учителями церковних шкіл і насправді відданими школі [64, с.4]), варто зазначити, що саме учителі духовного сану, їх дружини та доньки часто працювали у церковних школах на добровільних засадах, тобто безплатно [65].

Отже, аналізуючи благодійницьку діяльність православного духовенства Полтавської єпархії у XIX ст. у аспекті народної освіти, можна зазначити, що духовенство Полтавської єпархії, очолюване єпархіальним преосвященним, займало значне місце протягом усього XIX ст. (особливо у другій половині) у справі народної освіти. Його особлива заслуга полягає у тому, що питання поширення та покращення загального рівня народної освіти вирішувалося священнослужителями переважно на добровільних засадах. Благодійництво приватних духовних осіб (які переважно учителювали за мізерну платню або взагалі безкоштовно), а також церковних інститутів (монастирів, церковнопарафіяльних опікунств, церковних братств) дало можливість відкрити велику кількість церковних шкіл, навчатися грамоті дітям з бідних сімей та дітям-сиротам, функціонувати бібліотекам при церквах та народним читальням, що забезпечило позитивну динаміку у поширенні грамотності на всій території Полтавської губернії.

Джерела та література

1. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дисерт. канд... іст. наук: 07.00.01. – К., 2002.
2. Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.): Дисерт. канд... іст. наук: 07.00.01. – К., 2003.
3. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. (Историко-статистический опыт). – Полтава, 1901.
4. Полтавские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ) – Ч. оф. – 1888. – № 8.
5. Открытие Самсониевской монастырской школы на так называемой Шведской могиле // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1889. – № 20.
6. Из жизни церковно-приходских школ Полтавской епархии за 1892 – 93 уч. год // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1893. – № 20.
7. Щеглов В. Церковно-приходская школа при Шведской могиле близ Полтавы // Церковно-приходская школа. – 1891. – Кн. 5.
8. Церковные ведомости. – 1899. – № 47.
9. ПЕВ. – Ч. оф. – 1895. – № 5.
10. ПЕВ. – Ч. оф. – 1892. – № 1.
11. Благодарственное Господу Богу молебствие в Полтавском кафедральном соборе по случаю Всемилощивейшего внимания Государя Императора к женским церковным школам в Полтавской епархии // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1896. – № 1.
12. О приходских попечительствах при православных церквях // Православное обозрение. – 1864. – Т. XV. – № 9.
13. Указ о приходских попечительствах при православных церквях // Духовный вестник. – 1864. – Т. IX.
14. Всеподданный Отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания (приложение) за 1884 г. – СПб., 1886; за 1885 г. – СПб., 1887; за 1886 г. – СПб., 1888. – С. 120-121; за 1887 г. – СПб., 1889. – С. 110-111; за 1888 г. – СПб., 1891. – С. 120-121; за 1889 г. – СПб., 1891; за 1890 г. – СПб., 1893; за 1891 г. – СПб., 1893; за 1892 г. – СПб., 1895; за 1893 г. – СПб., 1895. – С. 148-151; за 1894 г. – СПб., 1898. – С. 68-71; за 1895 г. – СПб., 1898; за 1896 г. – СПб., 1899; за 1897 г. – СПб., 1899; за 1898 г. – СПб., 1901; за 1899 г. – СПб., 1902; за 1900 г. – СПб., 1903.
15. Всеподданный Отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1886 г. – СПб., 1888.
16. Малышевский И.И. О церковно-приходских попечительствах. – К., 1878.
17. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II. – Казань, Тип. Императорского Ун-та, 1891.
18. Деятельность приходских попечительств // Православное Обозрение. – IX кн. – 1867.
19. ПЕВ. – Ч. оф. – 1864. – № 16.
20. ПЕВ. – Ч. оф. – 1866. – № 16.
21. ПЕВ. – Ч. оф. – 1895. – № 4.
22. Нарциссов Д. Православные церковные братства в России // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1890. – № 11.
23. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посіб. У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 3: Кін. XVI – сер. XIX століття.
24. Вторая годовщина Полтавского епархиального Свято-Макарьевского Братства // Полтавские епархиальные ведомости. – Ч. неоф. – 1892. – № 12.
25. Проект Устава Спасо-Преображенского Братства // ПЕВ. – Ч. оф. – 1889. – № 22.
26. Проект Устава отделений Лубенского Спасо-Преображенского братства. (Дополнение к §§ 21–24 устава Спасо-Преобр. Братства) // ПЕВ. – Ч. оф. – 1890. – № 12.

27. ПЕВ. – Ч. оф. – 1890. – № 13.
28. Вторая годовщина Яблоновского отделения Лубенского Спасо-Преображенского братства // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1892. – № 24.
29. Отчет Совета Полтавского Епархиального Свято-Макарьевского Братства за первый год его существования (с 29 апреля 1890 года по 1 мая 1891 года) // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1891. – № 12.
30. Устав Свято-Макарьевского Епархиального братства // ПЕВ. – Ч. оф. – 1890. – № 4.
31. Правила о библиотеках церковно-приходских школ Полтавской епархии // ПЕВ. – Ч. оф. – 1890. – № 12.
32. ПЕВ. – Ч. оф. – 1895. – № 6-7.
33. ПЕВ. – Ч. оф. – 1888. – № 6.
34. Церковные ведомости. – 1897. – № 35.
35. Образцовая церковно-приходская школа при Епархиальном женском училище // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1897. – № 18.
36. ПЕВ. – Ч. оф. – 1892. – № 1.
37. Образцовая церковно-приходская школа при Полтавской духовной семинарии (1886 – 1896) // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1896. – № 10.
38. Церковно-приходские школы и школы грамоты в Полтавской епархии за последние 11 лет (1884 – 1895 г.) // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1896. – № 22-23.
39. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Лубенского уезда за 1893-94 уч. год // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1895. – № 9.
40. ПЕВ. – Ч. оф. – 1890. – № 3.
41. ПЕВ. – Ч. оф. – 1889. – № 4.
42. 25-летие Полтавского Епархиального женского училища // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1895. – № 3.
43. Введение в Полтавском женском духовном училище общего устава епархиальных женских училищ // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1894. – № 15.
44. Из жизни церковно-приходских школ Полтавской епархии за 1892 – 93 уч. год. // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1893. – № 23.
45. 25-летие Полтавского епархиального женского училища // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1895. – № 4.
46. Первый выпуск воспитаниц Полтавского епархиального женского училища (24-го июня 1873 г.). – Полтава, 1873.
47. ПЕВ. – Ч. оф. – 1896. – № 17.
48. Православное обозрение. – 1867. – № 3.
49. Православное обозрение. – 1867. – № 8.
50. Православное обозрение. – 1867. – № 11.
51. Православное обозрение. – 1867. – № 12.
52. Православное обозрение. – 1869. – № 7.
53. Всеподданнейший Отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1887 г. – СПб., 1889.
54. ПЕВ. – Ч. оф. – 1888. – № 23.
55. Всеподданнейший Отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1884 г. (приложение). – СПб., 1886.
56. Всеподданнейший Отчет обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1900 г. (приложение). – СПб., 1903.
57. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІА). – Ф.128 (Киево-Печерская Лавра). – Оп.1. – Спр.773 (Дело духовного собора Киево-Печерской Успенской Лавры об отпечатании для Настоятеля Густынской Пустыни Полтавской губернии Архимандрита Наданаила сочинения его под заглавием „Миссионер из Евреев“ – 1885 г.).
58. ЦДІА. – Ф.128.– Оп.1. – Спр.772 (Дело духовного собора Киево-Печерской Успенской Лавры по отношении Правления Лубенского Спасо-Преображенского мужского монастыря, об отпечатании жития Святителю Афанасия патриарха Константина Лубенского Чудотворца – 1885 г.).
59. Записка об открытии при Полтавском епархиальном женском училище женской церковно-приходской школы // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1887. – № 23.
60. Образцовая начальная женская школа при Полтавском епархиальном женском училище. // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1893. – № 23.
61. ПЕВ. – Ч. оф. – 1895. – № 23.
62. Ведомость о воспитанницах Ладинского женского трехклассного Епархиального училища, составленная по окончании годичных испытаний за 1888 – 1889 уч. г. // ПЕВ. – Ч. неоф. – 1889. – № 15.
63. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838 – 1863). – К., 1864.
64. О школах церковно-приходских, грамоты и отдельных школах для девочек // Церковно-приходская школа. – 1895. – Кн. 1.
65. ПЕВ. – Ч. оф. – 1892. – № 8; ПЕВ. – Ч. оф. – 1893. – № 8.; ПЕВ. – Ч. оф. – 1893. – № 19; ПЕВ. – Ч. Оф. – 1895. – № 2; ПЕВ. – Ч. оф. – 1895. – № 4.

Summary

The article gives the analysis of charity activity and role of the orthodox clergy as well as church associated bodies (monasteries, parish trustees and fraternities) in public education developing within Poltava Diocese during the XIXth century. The main aspects of their activity were to open, develop and finance the church maintained schools, help orphan pupils and pupils from the poorest families, set up libraries at churches and provide teaching by parish clergy on charitable basis.